

**Editoria di Modena, Roma, Italy**

**Topical issues of pedagogy**

**Reviewers:**

***Valeriy Okulich-Kazarin,***

*Doctor of Educational Sciences, Professor Pedagogical University of Cracow  
(Poland)*

***Zharovtseva Tatyana Hryhorevna,***

*Doctor of Educational Sciences, Professor  
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*

**Topical** issues of pedagogy: Collective monograph. - Edizioni Magi, Roma, Italy, 2019. - 228 p.

**ISBN 978-88-89655-13-5**

Modern educational system is characterized by dramatic changes in all of its links, aimed at achieving a new quality of education. The concept of modernization of education and strategy define the main priorities of these changes - update the objectives and content of education, educational methods and technologies based on the latest achievements of science teaching and innovative approaches to improve it. The book This textbook contains material that reveals the reasons for the need of educational innovations and their implementation in a professional school in modern conditions; the basic concepts, theories and concepts on which they are based; the nature and patterns of pedagogical innovations.

Collective monograph is intended for politicians, scientists, entrepreneurs, teachers, postgraduate students, students, in the field of educational technology specialists.

**ISBN 978-88-89655-13-5**

© 2019 Copyright by Editoria di Modena  
© 2019 Authors of the articles

## МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

**Кирилюк Світлана Дмитрівна,**  
кандидат педагогічних наук, докторант  
*Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ, Україна)*

**Канішевська Любов Вікторівна**  
доктор педагогічних наук, професор,  
заступник директора з науково-експериментальної роботи  
*Інституту проблем виховання НАПН України (м. Київ, Україна)*

**Актуальність дослідження** Сучасний світ, оточуючий підлітка, стрімко змінюється. З одного боку, активізується віртуальне спілкування в соціальних мережах, з'являються яскраві, захоплюючі комп'ютерні ігри та розвиваючі програми, нові інформаційні технології. З іншого боку, у підлітка звужується коло живого спілкування і, як наслідок, виникає самотність, агресивність, з'являються спокуси вживання психоактивних речовин, знижуються можливості для прояву себе в реальному житті. У закладі загальної середньої освіти найчастіше перед підлітком ставлять завдання: вчитися, складати іспити, бути старанними, думати про майбутнє. Однак, з огляду на вік, діти хочуть жити теперішнім, отримувати досвід тут і зараз, включаючи досвід взаємодії з іншими людьми, краще пізнати себе, успішно соціалізуватися й долучитися до позитивного перетворення навколишньої дійсності.

Підлітковий вік характеризується активним засвоєнням суспільних норм і функцій, оволодінням соціальними ролями, прагненням знайти своє місце в системі суспільних зв'язків [4, с. 3]; усвідомленням життєво важливих цінностей та встановленням стійких взаємовідносин з оточуючими [5, с. 298].

Ступінь успішності «входження» особистості в суспільство великою мірою визначається її активністю, тобто «... здатністю виробляти значимі перетворення в світі на основі досягнення багатств матеріальної й духовної культури» [20, с. 26].

Активність особистості виявляється в творчості, вольових актах і спілкуванні, її інтегральною характеристикою є активна життєва позиція. Соціальна активність підростаючої особистості виникає як результат соціалізуючих впливів її оточення (батьків, педагогів, різних соціальних інститутів) у «тимчасовому інтервалі дорослішання» [23, с. 69]. Отже, на сьогодні формування соціальної активності учнів стає однією з першочергових завдань навчальних закладів.

Проблема формування соціально активної особистості знайшла відображення в дослідженнях С. Абрамової [1], І. Беха [2], Л. Канішевської [16; 17; 28; 29; 30; 33], О. Киричука [18], Н. Клімкіної [19], О. Кривоконь [20], Л. Петько [21; 22; 23; 24; 32], М. Уйсімбаєвої [27] та ін.

Незважаючи на проведені дослідження, проблема формування соціальної активності підлітків в закладах загальної середньої освіти не була предметом спеціального дослідження.

**Виклад основного матеріалу.** Соціальна активність учнів закладів загальної середньої освіти – це складне особистісне утворення, яке визначається і регулюється комплексом установок, уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в соціальній сфері суспільства й пов'язані з діяльністю в соціумі та дозволяють їм успішно адаптуватися і здійснювати його перетворення.

Соціальна активність є основою таких якостей, як колективізм, підприємливість, конкурентоспроможність.

Соціальна активність є складовою феномена «соціальна зрілість» – інтегративної властивості особистості, що виявляється у сформованості соціальних настанов, спрямованих на свідому реалізацію суспільних норм і цінностей; проявів соціальних якостей; оволодіння сукупністю основних соціальних ролей, які дозволяють особистості компетентісно діяти в усіх сферах суспільного життя [6, с. 214].

Соціальна зрілість характеризує людину як суспільну істоту. Вона передбачає: 1) знання про суспільство, суспільні процеси, відносини та місце в

них людини; 2) усвідомлення людиною себе як члена суспільства, своєї залежності від суспільства та власного обов'язку перед ним (дотримання законів, принципів, норм, правил, традицій, узвичаєних у суспільстві); 3) громадянську позицію та суспільну діяльність [7, с. 79].

Соціальна активність виступає умовою самовизначення особистості в суспільстві і свідомій регуляції поведінки; проявляється в різних сферах життєдіяльності людини: трудовій, громадсько-політичній, освітньо-дозвіллєвій, соціально-побутовій [8, с. 189].

До особистісних умов формування цього феномена відносимо: рівень домагань, самооцінку, готовність до опанування соціального простору, прав і обов'язків; прийняття відповідальності за себе, близьких [9, с. 295].

Формування соціальної активності у підлітків ґрунтується на принципах:

- соціальної відповідності, який обумовлює необхідність узгодженості змісту і методів реальної ситуації, в якій організується освітній процес в закладах загальної середньої освіти;

- гуманізації виховного процесу, який передбачає зосередження уваги педагога на особистості вихованця як вищої цінності, врахуванні його вікових та індивідуальних особливостей, спонуканні до самостійності, задоволенні базових потреб дитини (у розумінні, визнанні, прийнятті, справедливому ставленні до неї), стимулювання в розвитку вихованця свідомого ставлення до власної поведінки, діяльності, життєвих виборів [10, с. 89–90];

- життєвої ціннісно-сміслової творчої самодіяльності (становлення особистості вихованця як творця і проектувальника свого життя, який вмie приймати самостійні рішення, адекватно і гнучко реагувати на соціальні зміни, має певну соціальну позицію, виявляє соціальну відповідальність, соціальну активність) реалізується завдяки розвитку шкільного самоврядування, підтримки ініціатив, спрямованих на досягнення соціально значущих цілей; створення ситуацій прийняття учнями самостійних рішень та відповідальності за їх виконання [11, с. 125];

– суб'єкт-суб'єктної взаємодії (учасники виховного процесу мають виступати повноправними партнерами у процесі спілкування, беручи до уваги точки зору один одного, визнавати право на її відмінність від власної, узгоджувати свої позиції [12, с. 256].

У результаті проведеного моніторингу в Ніжинській гімназії № 3 Ніжинської міської ради Чернігівської області готовими до демократичних відносин з учнями виявилось лише 22 % педагогів, 36 % – частково готові змінити свій стиль взаємовідносин із дітьми; не готовими виявилися 30 %, проте зовсім не готові до змін і не бажають змінюватись 12 %. Серед причин небажання змінюватись були такі: «демократизм завадить навчанню учнів», «дисципліна перш за все», «сучасні діти потребують жорсткого керівництва», «демократії дітям достатньо й у сім'ях» [13, с. 21].

Як показала проведена діагностика в експериментальних навчальних закладах Чернігівської області (Комунального закладу загальної середньої освіти I–III ступенів “Варвинського ліцею № 2”; Михайло-Коцюбинської гімназії; Ніжинських гімназій № 2 та № 3; Ніжинської загальноосвітньої школи I–II ступенів № 11; Срібнянської загальноосвітньої школи I–III ступенів; Чернігівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 3; Чернігівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 19), на початку дослідно-експериментальної роботи 8,4 % учнів виявили високий рівень сформованості соціальної активності, 53,4 % учнів – середній рівень; 38,2 % учнів – низький рівень.

З метою формування соціальної активності учнів підліткового віку в закладах загальної середньої освіти була розроблена програма «Формуємо соціально активного підлітка».

Метою програми є: формування соціальної активності підлітків; підвищення їхньої мотивації до соціально спрямованої діяльності й поведінки, забезпечення всебічної підтримки та допомоги підліткам у соціально значущій діяльності та самореалізації, формування в них установки на соціально схвалювану поведінку.

Завдання програми: набуття підлітками соціального досвіду; формування і розвиток активної життєвої позиції та ініціативності підлітків; формування навичок виконання соціальних ролей.

Програма складається із чотирьох блоків:

1. Соціальна компетентність – передбачає наявність базових знань про суспільний устрій, функціонування соціальних інститутів, про взаємодію людей, володіння навичками спілкування і взаєморозуміння як в родині, так і в групі однолітків [27]. Оскільки підлітковий вік є віком соціального ризику, то соціально компетентний підліток – той, хто усвідомлює й адекватно оцінює ці фактори ризику, аналізує обставини, приймає обдумані рішення як в типових, так і в нових для нього соціальних ситуаціях, прогнозує наслідки своїх вчинків, усвідомлює вчинені помилки, робить висновки, осмислює свої знання й досвід в цілому, що й дозволяє здійснити рефлексію як одну з найважливіших складових соціальної компетентності [3]. Тому в межах цього блоку педагоги як на уроках, так і в позаурочній діяльності, за допомогою різних форм роботи з учнями, сприяли формуванню когнітивного компоненту соціальної активності.

2. Соціально спрямована співпраця – це готовність до співпраці, здатність до конструктивної взаємодії з іншими людьми різного віку, вміння вирішувати конфліктні ситуації [26]. Необхідною умовою для успішної взаємодії підлітка в соціумі є наявність у нього комунікативних навичок, які дозволять йому вступати в контакт з людьми, брати участь в розмові, висловлювати свої почуття й переживання [1]. Тому на заняттях підлітки вчилися слухати, адекватно реагувати на думку іншої людини, демонструвати впевнену поведінку, діяти спільно й скоординовано заради досягнення єдиної мети, освоювали найбільш продуктивні способи поведінки в проблемних ситуаціях.

3. Соціальна креативність – це здатність нестандартно, творчо підходити до вирішення складних соціальних проблем; ставити і вирішувати творчі завдання в сфері соціальної реальності [23]. Важливо продукувати нові ідеї, вміти знаходити нестандартні рішення, які в той же час будуть актуальні й реалістичні. У цьому блоці підлітки освоювали прийоми творчої уяви,

нестандартного вирішення завдань, тощо. Особливістю блоку є те, що креативні завдання й техніки були спрямовані на вирішення соціальних завдань, на взаємодію в команді.

4. Соціальна спрямованість – інтегральна властивість особистості, що включає в себе такі складові, як альтруїзм, взаємодію в системі «людина – людина» та соціальну корисність [24]. Соціальна спрямованість втілюється в ціннісних орієнтаціях, симпатіях чи антипатіях, смаках, уподобаннях, прихильності. Саме в спрямованості виражаються цілі, в ім'я яких діє особистість, її мотиви, її суб'єктивне ставлення до різних сторін дійсності [18]. Важливою складовою цього блоку є активна діяльність з вираженою соціальною спрямованістю. Завдяки реалізації цього блоку підліток міг проявити себе в соціальному експериментуванні, ставав організатором ігрової програми для дітей молодшого шкільного віку або гри по станціях для ровесників, розробляв й захищав свій соціальний проект, надавав допомогу і підтримку малюкам і літнім людям. Таким чином, задовольняється дуже важлива потреба підлітка – стати значущим і потрібним в суспільстві.

З метою формування соціальної активності учнів основної школи в експериментальних закладах загальної середньої освіти до варіативної складової освітньої програми були включені курси соціального спрямування «Ціннісні орієнтири» для учнів 5–7 класів, «Життєтворчість» для учнів 8–9 класів (які проводились як факультативи) та спецкурс «Життєва економіка» для учнів 5–9 класів.

Соціальна освітня програма під назвою «Ціннісні орієнтири» для учнів 5–6 класів спрямована на створення умов для формування соціальної активності особистості та набуття молодшими підлітками необхідних соціальних навичок.

Практика виховання доводить, що діяльне втілення любові до ближнього, навичок суспільних відносин, причетності до долі Вітчизни має життєво важливе значення для людини, в систему цінностей якої увійшли: природа з її всіма проявами життя; людина, її духовне й фізичне здоров'я; духовність як

активне внутрішнє прагнення до істини, правди, добра, краси; любов і мир як сутнісні людські відносини; Батьківщина, рід, мова, традиції як основи соціального буття; пізнання і можливість творчості; вільна праця та її результати як складові культури [19]. Перераховані цінності є універсальними, об'єднуючи в собі значимість загальнолюдських, національних, індивідуальних цінностей.

На жаль, в сучасних шкільних програмах практично немає спеціальних занять, присвячених формуванню світу цінностей людини, які, в свою чергу, сприяють ефективному розвитку соціальних навичок або окремих їх елементів.

Мета програми – формування в учнів життєвих, соціальних і громадянських компетентностей; розвиток моральних, волевих, ділових, комунікативних якостей особистості, виховання відповідальності за своє здоров'я та вчинки.

Завдання програми: формувати в учнів ціннісне ставлення до власної особистості, усвідомлене розуміння індивідуальних життєвих цінностей, відповідальне ставлення до вибору життєвого шляху; навчити навичкам пізнання самого себе, осмислення сильних і слабких сторін своєї особистості, розвивати здатність до самоаналізу, самопізнання; формувати соціальну активність; навички конструктивної взаємодії на основі толерантності; прагнення до вільного прийняття гідних людини цілей; позитивний образ майбутнього.

Заняття для учнів щодо формування соціальних навичок об'єднані в тренінговий цикл, ідея якого – підвищення рівня сформованості соціальної активності на основі ціннісно-цільової позиції. Дана програма включає ігри та вправи, які сприяють формуванню позитивної самосвідомості. Усвідомлення нової інформації відбувається через виконання практичних завдань.

Програма занять для учнів 5–7-х класів складається з 17 занять, протягом яких учні отримують певний соціальний досвід, формують свою власну життєву позицію, розвивають соціальну активність.

На тренінгових заняттях молодші підлітки працювали за такими темами:



*«Що таке життєві цінності?»* (мета: розвиток ціннісних орієнтацій, профілактика емоційного неблагополуччя, актуалізація внутрішніх ресурсів для успішної самореалізації в житті); *«Цінність життя»* (мета: ознайомити учнів з поняттям «життя», «цінність»; створення умов для усвідомлення учнями цінності життя, формування відповідальності за власне існування; виховання чесності, довіри, відвертості, людяності тощо); *«Я – особистість та індивідуальність»* (мета: сприяти розвитку самоусвідомлення та самосприйняття особистості; корекція негативних проявів поведінки, допомогти учням зрозуміти цінність кожної особистості, підкреслити унікальність і неповторність кожної людини, дати уявлення про структуру особистості); *«Людські чесноти та гріхи»* (мета: розширювати уявлення учнів про вчинки, вчити аналізувати і оцінювати свої вчинки та вчинки ровесників; розвивати навички порівняння, аналізу; заохочувати учнів до здійснення добрих вчинків, бути щедрими; виховувати в них неприйняття і відразу до поганих вчинків); *«Мої цілі як цінності»* (мета: формування в учнів навиків побудови позитивних життєвих цілей, прагнення до усвідомленого вибору; розкрити значення понять «цілі життя», «сєнс життя», «покликання»; розвивати потребу в служінні суспільству; виховувати цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставленої мети; відповідальність за власні вчинки та прийняті рішення); *«Матеріальні та духовні цінності»* (мета: сформувані поняття про матеріальні і духовні цінності, виховувати любов до людей, позитивне ставлення до оточуючих; сприяти усвідомленню підлітками таких понять, як «сєнс життя», «щастя»; виховувати доброту, чесність, порядність; розвивати вміння критично мислити, вирізняти істинні та хибні цілі в житті, сприймати людей такими, якими вони є; формувати готовність до життєдіяльності в сучасному суспільстві); *«Моє здоров'я як цінність»* (мета: формування ціннісного ставлення до здоров'я); *«Цінність навчання»* (мета: сприяти виявленню учнями пізнавальних та соціальних мотивів навчання; розвитку комунікативних навичок; формувати у підлітків ціннісне ставлення до навчальної праці; активну життєву позицію); *«Успіх як цінність»* (мета: визначення складових

успіху; формування в учнів прагнення до саморозвитку, самовдосконалення; створення власної формули успіху); *«Сім'я як цінність»* (мета: ознайомлення підлітків з функціями сучасної сім'ї, з сімейними цінностями, доведення необхідності доброзичливих відносин у сім'ї та виконання обов'язків кожного з її членів); *«Дружба як цінність»* (мета: дати уявлення про значення і функції дружби; сприяти усвідомленню підлітками понять «друг», «надійний друг»); *«Любов як цінність»* (мета: розкрити сутність поняття «любов»; формувати ставлення до любові як до найвищої цінності); *«Цінність часу»* (мета: розвиток навичок планування і розрахунку свого часу; визначення індивідуальних завдань найближчої перспективи; усвідомлення цінності свого і чужого часу); *«Творчість як цінність»* (мета: сформувати поняття творчості як цінності; допомогти розкрити свій творчий потенціал; розвивати пізнавальні і творчі здібності учнів, навички спілкування; сприяти розвитку творчої уяви, допитливості, сміливості); *«Природа як цінність»* (мета: формування дбайливого ставлення до природи); *«Моя Батьківщина»* (мета: формування у підлітків ціннісного ставлення до Батьківщини; свідомого ставлення до Батьківщини, як цінності; сприяти усвідомленню підлітками понять «патріот», «волонтер»; виховання почуття гордості за свою країну, бажання бути корисним для інших); *«Мир у світі як цінність»* (мета: сприяти вихованню активної життєвої позиції, людяності, чесності, милосердя, доброти).

Під час занять учням пропонувалося виконати вправи на вироблення соціальних навичок, тактик ефективної взаємодії з оточенням з урахуванням отриманої інформації й досвіду. З метою відпрацювання навичок у вирішенні власних проблем, підлітки вирішували ситуативні завдання та виконували творчі вправи. Під час тренінгів, найчастіше використовувалися такі методи навчання: словесні: бесіда, дискусія, розповідь, пояснення; наочні: таблиці, демонстрація, малюнки, технічні та інтерактивні засоби навчання, інтернет-ресурси; практичні: вправи, індивідуальна самостійна робота за завданнями; індуктивний і дедуктивний методи; частково-пошуковий або евристичний методи; дослідницький метод; контроль: усний індивідуальний і фронтальний,

взаємоконтроль, виконання творчих завдань.

Серед інтерактивних методів, що засвідчили свою ефективність, слід назвати «мозковий штурм». Реалізуючи вищезазначений метод, було вирішено такі завдання: творче засвоєння матеріалу учнями; розвиток критичності, гнучкості мислення, уміння концентрувати увагу та зусилля на вирішення актуального завдання; створення доброзичливого та ділового клімату в групі; набуття школярами досвіду колективної розумової та практичної діяльності [14, с. 184].

Діагностика та відстеження результативності програми є важливою ланкою освітнього процесу. Тому використовувались такі методи контролю: співбесіда, діагностика, тематичне опитування, тестування, малювання з теми, дидактичні та рольові ігри, імпрровізація, етюди, моделювання, аналіз ситуацій.

Мета соціально освітньої програми «*Життєтворчість*» (для учнів 8–9 класів): формування соціальної активності підлітків; особистісної, громадянської та соціокультурної ідентичності; засвоєння підлітками цінностей і норм, необхідних для ефективної співпраці в соціумі.

Основним завданням цієї програми є: розвиток здатності підлітків узгоджувати самооцінку й домагання з можливостями їх реалізації в певному соціальному середовищі та вміння створювати соціально-прийнятні умови для такої реалізації.

Програма «*Життєтворчість*» сприяє розвитку та підсиленню «Я» молодій людині, формуванню життєстійкої особистості, яка володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії у соціумі.

Особливістю цієї програми є її практична спрямованість. Програма реалізується за допомогою використання методів активного навчання (рольові ігри, вправи, творчі завдання тощо). Вона побудована на основі позитивного особистісного підходу, психоаналізу, гештальт-терапії, арт-терапії, використання технік казкотерапії, психодрами, трансактного аналізу, тощо, і охоплює різні сфери життя підлітка.

Особистісно орієнтована спрямованість занять передбачає не тільки формування соціальної активності учнів, розвиток соціальних якостей але й їх особистісний ріст.

Програма складається із шести блоків:

1. *Особистісний блок* – перший, вступний, блок спрямований на пізнання внутрішнього «Я» підлітків.

2. *Емоційний блок* – розширення знань учасників про почуття та емоції, вироблення вміння керувати своїми почуттями та емоційними реакціями, відреагування витіснених почуттів та підвищення емоційної зрілості.

3. *Комунікативний блок* – формування навичок спілкування, вміння встановлювати контакт, слухати, висловлювати свою точку зору, аргументувати та відстоювати свої інтереси, приходити до компромісного рішення.

4. *Блок соціальної активності* – сприяння успішній взаємодії учасників у різних соціальних ситуаціях, досягненню ними намічених цілей.

5. *Блок гендерної соціалізації* – засвоєння прийнятих моделей чоловічої та жіночої поведінки, стосунків, норм, цінностей та гендерних стереотипів.

6. *Інтеграційний блок* – мета – інтеграція досвіду, отриманих знань і навичок, соціалізація учасників.

Кожен блок включає три тематичні заняття. Кожне складається із трьох основних частин: вступної, основної (робочої, або базової) та заключної.

Переваги тренінгової форми занять з використанням міні-лекцій були в наступному: нетрадиційність навчання відповідала віковим інтересам і запитам підлітків, активізувала їх пізнавальну діяльність; у ході занять зрівнювалися позиції викладача й учнів; створювався сприятливий клімат спілкування, при якому використовувались соціально зорієнтовані стратегії й тактики спілкування та поведінки.

У результаті навчання за програмою «Життєтворчість» підлітки засвоїли систему соціально значущих знань і вмінь, основи комунікативної культури: вміння висловлюватися, відстоювати свою точку зору, слухати і чути інших;

поважати себе й інших людей; отримали знання своїх і чужих прав та вміння їх реалізовувати й відстоювати; усвідомили необхідність розвитку своїх фізичних і особистісних якостей; навчилися контролювати себе, стали більш самостійними, наполегливими та ініціативними, налагодили кращі стосунки з батьками тощо.

Однією з найважливіших потреб сучасної школи є виховання ділової людини, особистості з розвиненим економічним мисленням, соціально адаптованої, готової до життя й господарської діяльності в умовах ринкових відносин. З метою підвищення рівня соціально-економічної грамотності та соціальної активності учнів закладів загальної середньої освіти, в 5–9 класах, був запроваджений спецкурс «Життєва економіка».

Основною метою спецкурсу є: соціально-економічна освіта і виховання школярів, підвищення соціально-економічної компетентності учнів; формування життєвих компетенцій, необхідних в практичній діяльності, формування навичок раціональної споживчої поведінки, розвиток раціонального соціального мислення.

Завдання спецкурсу «Життєва економіка»: ознайомлення учнів з основними поняттями навчального курсу; формування уявлення про економіку як сферу діяльності людини, пов'язану з проблемою задоволення потреб, враховуючи обмеженість можливостей; освоєння прийомів вибору; оволодіння елементарними економічними розрахунками; формування грамотної споживчої поведінки, культури взаємовідносин споживача та інших учасників ринку; формування цілісного уявлення про роль родини у системі фінансово-економічних відносин; ознайомлення учнів з основними правилами ведення родинних та особистих фінансів, правилами формування бюджету; формування вміння раціонального використання власних та родинних фінансів; навчання учнів приймати раціональні економічні рішення; формування навичок збільшення заощаджень, забезпечення фінансової безпеки родини; виховання ощадливості, акуратності, відповідальності за доручену справу; формування

вміння доводити розпочату справу до кінця, раціонально використовувати різні ресурси, дбайливо ставитися до особистого, сімейного, шкільного та іншого майна; формування активної життєвої позиції підлітка.

Програмою передбачено проведення занять з економіки в 5–9 класах – 1 година на тиждень, всього 35 год. У процесі викладання використовували як групову, так і індивідуальну форми організації навчання. Кожен розділ програми передбачає використання ігрової та практичної діяльності: робота з текстами, пізнавальними завданнями, ігри рольові, дидактичні та імітаційні, навчальні завдання, розв’язування задач з економіки.

Програма спецкурсу «Життєва економіка» будується за такими змістовими лініями:

*5 клас.* Розділ 1. «Я і економіка». Розділ II. «Економіка як життєвий простір». Розділ III. «Потреби». Розділ IV. «Блага». Розділ V. «Самоменеджмент».

*6 клас.* Розділ 1. «Сім’я і економіка». Розділ II. «Домогосподарство як суб’єкт економічних відносин». Розділ III. «Сімейна економіка». Розділ IV. «Сімейне господарювання».

*7 клас.* Розділ 1. «Товарно-грошові відносини». Розділ II. «Гроші». Розділ III. «Товарообіг». Розділ IV. «Послуги».

*8 клас.* Розділ 1. «Ринок навколо нас». Розділ II. «Основні складові ринкових відносин». Розділ III. «Види ринків». Розділ IV. «Як працює ринок».

*9 клас.* Розділ 1. «Ми в національній економіці». Розділ II. «Економічна роль держави». Розділ III. «Макроекономічна нестабільність та державні фінанси». Розділ IV. «Мое місце в економіці держави».

У процесі економічної освіти учні отримують уявлення про багатство навколишнього світу, втіленому в природі, мистецтві, результатах праці людей. Підлітки усвідомлюють залежність добробуту суспільства і людини, задоволення їх потреб від рівня освіти, від якості праці; пізнають значення природних багатств для людини; переймаються дбайливим ставленням до

природи і всіх видів ресурсів; підходять до розуміння ролі грошей як оцінки результату праці людей.

Серед багатьох технологій, які використовувалися з метою формування соціальної активності підлітків, під час уроків, найбільш актуальними виявилися технології особистісно орієнтованого навчання, групові технології, проектної діяльності, проблемного, розвиваючого навчання, інтерактивні тощо.

У технології особистісно орієнтованого навчання й виховання (І. Бех) центр всієї освітньої системи – індивідуальність дитячої особистості, отже, «методичну основу цієї технології складають диференціація та індивідуалізація навчання підлітків» [2, с. 48].

В експериментальних закладах загальної середньої освіти ця технологія реалізувалася завдяки застосуванню диференціації учнів за рівнями пізнавального інтересу; профільному навчанню підлітків на основі діагностики, самопізнання й самовизначення.

Під час уроків вчителями постійно використовувалися групові технології, які передбачали організацію спільних дій, комунікацію, спілкування, взаєморозуміння, взаємодопомогу, взаємокорекцію. Найчастіше застосовувались такі різновиди групових технологій, як-от: групове опитування, навчальна зустріч, дискусія, диспут, нетрадиційні заняття (конференція, подорож, інтегровані заняття тощо).

Технологія дослідницького (проблемного) навчання передбачала створення проблемних ситуацій та активну діяльність учнів з їх вирішення, в результаті чого відбувалось засвоєння знань, вмінь і навичок, підліток отримував необхідний досвід соціальної взаємодії.

Освітній процес при цьому будувався як пошук нових пізнавальних орієнтирів. Серед методичних прийомів, для створення проблемних ситуацій, використовувались такі: пошук розв'язання суперечності; виклад різних точок зору на питання; розгляд явища з різних позицій; спонукання учнів до порівняння, узагальнення і висновків, постановка проблемних завдань.

Надзвичайно дієвими щодо формування соціальної активності у підлітків були ігрові технології. В їх основу покладено гру як основний вид діяльності, спрямований на засвоєння соціального досвіду. Вчителями використовувались різноманітні види ігор: за видами діяльності – це були фізичні, інтелектуальні, трудові, соціальні, психологічні; за характером педагогічного процесу – навчальні, тренувальні, пізнавальні, розвиваючі, репродуктивні, творчі, комунікативні тощо; за ігровою методикою – сюжетні, рольові, ділові, імітаційні тощо.

Працюючи за нашою методикою вчителі використовували методи й прийоми соціально активного навчання, такі як: групові проблемні дослідження з елементами творчості, колективні дослідження; вирішення проблемних та діагностичних завдань; різні види дискусій; «мозковий штурм»; конкурси знань і умінь; роботу зі створення соціально значимих проектів; метод аналізу конкретних ситуацій; метод діалогу; метод інциденту, що також сприяли формуванню соціально значимих якостей особистості таких як: наполегливість, ініціативність, самостійність, креативність, комунікативність, відповідальність, толерантність тощо.

Експериментальним закладам було запропоновано в освітній діяльності інтегрувати форми навчання основні, додаткові та допоміжні, проводячи інтегровані соціально освітні заняття з метою формування соціальної активності підлітків. Така форма роботи виявилася досить дієвою, адже при підготовці до таких занять учні мали додатково готуватися як самостійно, так і групами, шукати інформацію, вигадувати завдання для однолітків, збирати інформацію в громадських організаціях. А це, в свою чергу, сприяло формуванню відповідальності, комунікативних навичок, вмінню співпрацювати, планувати діяльність, аналізувати тощо.

Наприклад, під час проведення інтегрованого заняття (у формі вебінару) з правознавства та соціального спецкурсу «Життєтворчість», на якому учні 9-х класів з'ясовували, значення соціальної відповідальності особистості для суспільства, школярі дискутували, працювали в групах, програвали можливі



ситуації в суспільстві, знаходили й аргументували відповіді на актуальні запитання: «Яку відповідальність перед суспільством мають нести депутати?», «Чи може соціально безвідповідальна людина принести користь суспільству?»

Ще до початку заняття учні мали дослідити проблеми соціальної відповідальності жителів своїх населених пунктів й підготувати доповіді на 5 хвилин. Після презентації зроблених досліджень школярі визначали спільні та відмінні характеристики соціальної відповідальності жителів Ніжина та Варви.

У процесі проведення вебінару учні отримали соціальний досвід співпраці через мережу Інтернет, розширили простір спілкування і взаємодії. Використання мережі Інтернет, презентування соціальних проєктів в мережі, проведення навчальних вебінарів тощо дає можливість підліткам вільно спілкуватися та обмінюватися інформацією й досвідом з учнями інших закладів освіти та зацікавлених громадських організацій.

На наше переконання, залучення до освітнього процесу представників громади дозволяє значно активізувати процес соціалізації учнів. Тому з метою формування соціальної активності учнів, ознайомлення їх із соціальними проблемами свого населеного пункту на уроки запрошувались працівники громадських організацій, підприємці, викладачі закладів вищої освіти та ін. Під час таких занять учні мали можливість отримувати консультації з соціально значимих питань, спробувати себе у якості журналістів, вчилися дискутувати тощо. Наприклад, під час зустрічі з працівником екологічної служби на уроці географії в Ніжинській гімназії № 3 учні не лише вивчили природоохоронні об'єкти України, а й з'ясували реальний стан довкілля свого міста й вирішили допомогти, організувавши загальноміську акцію «Чисте місто», до якої долучились учні всіх закладав загальної середньої освіти міста.

Слід зазначити, що позаурочна діяльність була спрямована на урізноманітнення обстановки та форм соціального життя; створення розвиваючого середовища, яке максимально сприяє розширенню соціалізації у трьох основних сферах: діяльності, спілкуванні, самопізнанні; широкого використання в процесі позаурочної діяльності методів соціально-

педагогічного розвитку, які здійснюють комплексний вплив на розвиток усіх сфер і властивостей особистості: свідомості, почуттів, якостей і властивостей поведінки школярів (групова дискусія, тренінг, рольові, ділові, імітаційні ігри тощо), які моделюють відносини, що притаманні дорослому світові [15, с. 49; 31].

**Висновки.** Впровадження методичного забезпечення позитивно позначилося на рівнях сформованості соціальної активності підлітків експериментальних закладів. Так, високий рівень сформованості соціальної активності виявило 23,3 % підлітків; середній рівень – 57,1 % низький – 19,6 % учнів.

Отже, формування соціальної активності підлітків є більш ефективним за умови реалізації соціально спрямованих спецкурсів, використання інтерактивних та інноваційних технологій.

#### Література

1. Абрамова С. В. Сучасні наукові підходи до визначення поняття «соціальна активність особистості». *Освіта на Луганщині*: наук.-метод. журнал. 2011. № 2. С. 128–133.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 344 с.
3. Иванов А. В. Методика формирования социальной активности учащегося: уч. пос. для студ. высш. пед. учеб. заведений. – Москва: 2013. 329 с.
4. Канішевська Л. В. Крокуємо до соціальної зрілості : наук.-метод. посіб. Київ : Ін-т проблем виховання НАПН України, 2011. 175 с.
5. Канішевська Л. В. Формування цінностей сімейного життя старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та молоді*: зб. наук. праць. Академія педагогічних наук України, Інститут проблем виховання. 2014. Вип. 18. Кн. 1. С. 297–305.
6. Канішевська Л. В. Дослідження проблеми виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. *Педагогічний альманах*: зб. наук. пр. Херсон КВНЗ “Херсонська академія неперервної освіти”, 2012. Вип. 16. С. 213–220.
7. Канішевська Л. В. Специфіка виховання соціальної зрілості учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт. *Соціологія : теорія, методика, маркетинг*. 1999. Вип. 4. С. 77–84.
8. Канішевська Л. В. Змістова структура соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання* : зб. наук. праць. – Київ: Вид. центр КНЛУ, 2011. Вип. 43. С. 187–192.
9. Канішевська Л. В. Дослідження проблеми підготовки старшокласників шкіл-інтернатів до самостійного життя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2013. Вип. 17. Кн. 1. С. 293–299.
10. Канішевська Л. В. Підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до життєдіяльності у відкритому суспільстві (вихідні концептуальні положення). *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський, 2011. Вип. 15. Кн. 2. С. 88–97.
11. Канішевська Л. В. Концептуалізація проблеми соціального становлення старшокласника // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2017 рік / [За ред. І.Д. Бега, Р.В. Малиношевського]. Вип. 6. Івано-Франківськ: НАІР, 2018. С. 122–126.

12. Канішевська Л. В. Концептуальні засади проблеми виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка* (Педагогічні науки), 2013, № 10 (269), Ч. III, С. 253–259.

13. Канішевська Л. В., Булавенко С. Д. Учніське самоврядування як засіб формування соціальної активності особистості. *Педагогічний альманах: зб. наук. праць*. – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 40. С. 19–25.

14. Канішевська Л. В. Підготовка старшокласників шкіл-інтернатів до самостійної життєдіяльності: зміст та методика опанування соціальної ролі “громадянин”. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*, 2012, Вип. 42. Ч. 1. С. 182–188.

15. Канішевська Л. В. Концептуалізація проблеми підготовки старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів до самостійного життя. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : «Педагогіка. Психологія. Філософія». Київ: Міленіум, 2015, Вип. 220. С. 47–55.

16. Канішевська Л. В. Формування життєвої компетентності підлітків шкіл-інтернатів. *Нові технології навчання*. 2006. № 4. С. 212–220.

17. Канішевська Л. В. Педагогічні основи виховання соціальної зрілості учнів старших класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Київ: Стилос, 1998. 163 с.

18. Киричук О. В. Формування в учнів активної життєвої позиції. Київ: Радянська школа, 1983. 261 с.

19. Клімкіна Н. Г. Формування соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи : автореф. дис. канд. пед. наук. Київ, 2009. 21 с.

20. Кривоконь О. Г. Фактори соціального формування особистості (соціально-філософський аспект) : монографія. Х. : Факт, 2005. 240 с.

21. Петько Л. В. Гурток «Мандрівники» та формування соціальної активності молодших школярів. *Педагогічний альманах: зб. наук. праць / Редкол. В. В. Кузьменко та ін.* – Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 37. С. 34–39.

22. Петько, Л. В. Державний стандарт початкової освіти у ракурсі формування соціальної активності дитини. *Наукові записки Бердянського держ. педагогічного університету*. Серія : Педагогіка : зб. наук. праць. Бердянськ: БДПУ, 2018. Вип. 1. С. 92–97.

23. Петько Л. В. Стимулювання соціально-комунікативної активності підлітків: теорія і практика : монографія. К. : Ун-т «Україна». 2010. 268 с.

24. Петько Л. В., Верезій В. Ф. Підліток у різновіковому загоні. *Рад. школа*. Київ. 1989. № 11. С. 6–12.

25. Прашко О. В. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2013. № 11. С. 23–27.

26. Рябуха І. М. Управління розвитком соціальної компетентності учнів: зміст, структура, модель. Херсон: Грінь Д.С., 2014. 96 с.

27. Уйсімбасва М. Соціальна активність старшокласника: теоретичний аспект. *Наукові записки*. Серія: «Педагогічні науки». Вип. 135. С. 215–228.

28. Bodnarchuk O., Bodnarchuk O., Ersozoglul, R., Kanishevskal., Pet'kol., Turchynovagal., Vyshnivskagal. Model of Entrepreneurial Corporate Education and Prospects of Professional Development of Managers in Ukraine. *Journal of Entrepreneurship Education (JEE)*. USA. 2019. Vol. 22 Iss. 2.

29. Kanishevskal. Liubov. The formation of the immunity to the use of psychoactive substances by senior teenagers as the tendency of the formation of the life safety. *Topical is sues of education: Collective monograph*. Pegasus Publishing, Lisbon, Portugal ДО 18. P. 231–243.

30. Kanishevskal., Vyshnivskagal. Training of pedagogues of boarding schools for education of mercy among primary school students. *Professional development of the teacher in the light of European integration processes: collective monograph / in the sciences*. edit prof. Ts vetkova Hanna/ Hameln: InterGING, 2019. P. 218–233.

31. Matviienko O. Pedagogy of partnership in the process of setting new Ukrainian school. Challenges and opportunities of scientific thought development: collection of scientific articles. – GPG Publishing Group, Pretoria, South Africa, 2017. – P. 151-156.

32. Pet'ko Lyudmila. Environmental approach in the formation of social activity in primary school children // Problems of modern science: Collection of scientific articles. – Fadette editions, Namur, Belgium, 2018. PP. 190–194. URI <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/18791>

33. Sabat N., Ersozoglu R., Kanishevskaya L., Pet'ko L., Spivak Y., Turchynova G., Chernukha, N. Staff development as a condition for sustainable development entrepreneurship. *Journal of Entrepreneurship Education*, 2019. Vol. 22 (S1).

#### Анотація

УДК 37.01.33

**Кирилюк С. Д., Канишевська Л. В. Методичне забезпечення процесу формування соціальної активності підлітків у закладах загальної середньої освіти.**

Уточнено сутність поняття «соціальна активність учнів закладів загальної середньої освіти» як складне особистісне утворення, яке визначається і регулюється комплексом установок, уявлень, переконань, звичок, стереотипів поведінки, які реалізуються в соціальній сфері суспільства й пов'язані з діяльністю в соціумі та дозволяють їм успішно адаптуватися і здійснювати його перетворення.

Розглядається проблема методичного забезпечення процесу формування соціальної активності підлітків у закладах загальної середньої освіти, а саме: програма «Формуємо соціально активного підлітка», курси соціального спрямування «Ціннісні орієнтири» для учнів 5–7 класів, «Життєтворчість» для учнів 8–9 класів (які проводились як факультативи) та спецкурс «Життєва економіка» для учнів 5–9 класів.

**Ключові слова:** соціальна активність, підлітки, методичне забезпечення, методи й прийоми соціально активного навчання, заклади загальної середньої освіти.

**Кирилюк С. Д., Канишевская Л. В. Методическое обеспечение процесса формирования социальной активности подростков в учреждениях общего среднего образования.**

Уточнена сущность понятия «социальная активность учащихся учреждений общего среднего образования» как сложное личностное образование, которое определяется и регулируется комплексом установок, представлений, убеждений, привычек, стереотипов поведения, которые реализуются в социальной сфере общества; связаны с деятельностью в социуме и позволяют им успешно адаптироваться в нем, осуществляя его преобразование.

Рассматривается проблема методического обеспечения процесса формирования социальной активности подростков в учреждениях общего среднего образования, а именно: программа «Формируем социально активного подростка», курсы социальной направленности «Ценностные ориентиры» для учащихся 5–7 классов, «Жизнетворчество» для учащихся 8–9 классов (которые проводились как факультативы) и спецкурс «Жизненная экономика» для учащихся 5–9 классов.

**Ключевые слова:** социальная ответственность, подростки, методическое обеспечение, методы и приемы социально активного обучения, учреждения общего среднего образования.

**Kirylyuk S. D., Kanishevskaya L. V. Methodical support of the process of formation of adolescent social activity in general secondary education institutions.**

The essence of the concept of "social activity of students of general secondary education" is clarified as a complex personal formation, which is defined and regulated by a complex of attitudes, beliefs, habits, stereotypes of behavior, which are realized in the social sphere of society and are connected with activities in society successfully adapt and transform it.

The problem of methodological support of the process of forming social activity of adolescents in general secondary education is considered, namely: the program "Forming a socially active teenager", courses of social orientation "Valuable landmarks" for students of grades 5–7, "Life-giving" for students of grades 8–9 (conducted as electives) and a special course "Life Economics" for students in grades 5–9.

**Key words:** social activity, adolescents, methodological support, methods and techniques of socially active learning, general secondary education institutions.